

Milyen volt az ősmagyar mondatszerkezet?

É. Kiss Katalin

MTA Nyelvtudományi Intézet és Pázmány Péter Katolikus Egyetem

ekiss@nytud.hu

1. Bevezetés

Írásomban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen lehetett a magyar mondat szerkezete az ősmagyar korban, azaz, a magyar nyelv önálló életének honfoglalás előtti szakaszában.¹

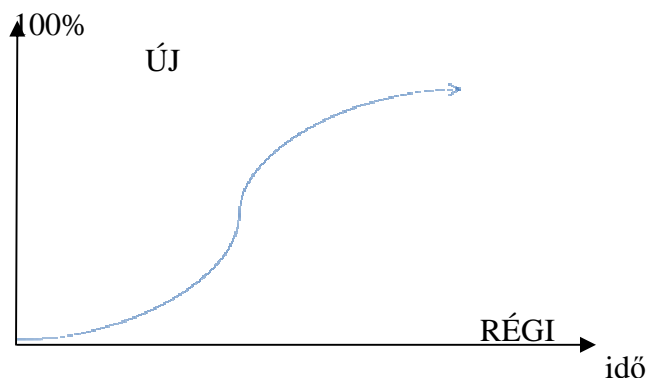
Vitatott kérdés, hogy egyáltalán rekonstruálható-e egy nyelv dokumentálatlan korszakának mondattana. A mondattörténeti kutatások legnagyobb hatású képviselője, David Lightfoot 2002-es tanulmányában amellet érvelt, hogy a mondattani rekonstrukció lehetetlen; a mondattani változások – a hangtani változásoktól eltérően – megjósolhatatlanok, mivel a mondattani változásoknak nincs elmélete. Nem mindenki osztja e nézetet – lásd pl. Campbell és Harris (2002) reakcióját, valamint Ferraresi és Goldbach (2008) tanulmánykötetét. Magam is a mellett fogok érvelni, hogy a mondattani szerkezetek rekonstruálásához vannak eszközeink és bizonyítékaink. Az valóban megjósolhatatlan, hogy mi fog megváltozni egy nyelvben, azonban a már megindult nyelvi változások lefutása hasonló mintát követ, úgynevezett *f*-görbével ábrázolható, s e görbe hiányzó szakaszai rekonstruálhatók. Másrészt a nyelvek tartalmaznak korábbi nyelvállapotokat őrző nyelvi kövületeket, s ezekből szintén értékes információk nyerhetők.

Az ősmagyar mondatszerkezet rekonstruálásához mindkét bizonyítéktípust felhasználom. Először azt mutatom be, mire következtethetünk az ómagyar korban kifutó nyelvi változások *f*-görbéiből, majd egy nyelvi kövületcsoportban rejlő információkat igyekszem kibontani. Az ismertetőbizonyítékok mind arra utalnak, hogy az ősmagyar mondat alaptagra végződő szintagmákból épült fel, és alany–tárgy–ige alapszórendű volt.

2. Mondattani rekonstrukció az *f*-görbék visszakövetésével

2.1. A nyelvi változások lefolyásának *f*-görbéje

A múlt század közepe óta ismert általánosítás, hogy a nyelvi változások lefolyása *f*-függvénnyel ábrázolható (l. Weinreich, Labov és Herzog 1964). Azaz, egy új jelenség terjedése igen lassan indul és hosszú ideig alig gyorsul. Majd az új jelenség lendületet kap és viszonylag rövid idő alatt uralkodóvá válik. Végül a jelenség terjedése ismét lelassul, és az új változat csak évszázadok múltán – vagy még akkor sem – tudja teljesen kiszorítani a régit:

¹ Az ősmagyar kor kezdete, azaz az ugor egység felbomlása hagyományos felfogás szerint Kr. e. 1000 körülre, Róna-Tas (2011) újabb kutatásai alapján Kr. e. 2000 körülre tehető.

Minthogy az új változat csak igen hosszú idő elteltével válik kizárólagossá, a teret vesztő korábbi változat még hosszú időn át kimutatható a nyelvben. Ezért ha valamely nyelvtörténeti korban kifutó, eltűnőben lévő nyelvi jelenséget találunk, feltételezhető, hogy egy *f*-görbével modellálható változás kései szakaszával van dolgunk. Az ilyen *f*-görbék dokumentálatlan korai szakaszainak rekonstruálásával eljuthatunk a korábbi nyelvtörténeti korban uralkodó szerkezeti változathoz.

Ugyanakkor a nyelvi változások *f*-görbét követő lefolyása csak tendencia; megakadt változásra, két változat állandósult együttélésére is van példa. Ezért az *f*-görbék dokumentálatlan korai szakaszának rekonstrukciója csak akkor ad megbízható eredményt, ha a rekonstruált mondattani jelenség a rokon nyelvekben is kimutatható.

Előadásom első részében négy olyan szerkezetet mutatok be, melyek az ómagyarban már kiveszőben vannak, azonban számos rokon nyelvben ma is általánosak, így joggal feltételezhető, hogy az ősmagyarban ők képviselték a domináns szerkezeti változatot. Az alábbi szerkezetekről lesz szó:

1. Alany–tárgy–ige (Subjectum–Objectum–Verbum, SOV) szórend ragtalan tárggyal
2. Igeneves alárendelés
3. ‘Ige-segédige’ sorrend
4. Mondatvégi kérdő operátor

E jelenségeket először a rokon nyelvekből vett példákkal illusztrálom, majd azt mutatom meg, hogy a rokon nyelvi példáknek megfelelő szerkezetek az ómagyarban is megtalálhatók, bár egyre csökkenő arányban.

2.2. Kifutó *f*-görbék a korai ómagyarban

2.2.1. *Eltűnő SOV szórend ragtalan tárggyal*

Az uráli nyelvek többsége – a nyelvcsaládnak legkorábban indo-európai közegbe került nyugati tagjait kivéve – alany–tárgy–ige (SOV) szórendű. Szigorú SOV szórend jellemzi a magyar legközelebbi rokonait, az obi-ugor hantit (másként osztjákot) és a manysit (másként vogult) is. A szórend szigorúsága nem független attól a ténytől, hogy a tárgy e nyelvekben általában ragtalan. Mint az alábbi példapárban megfigyelhető, a hantiban a *gyerek* és *gyereket* egyformán hangzik; azt, hogy a mondatokban a *gyerek* alany vagy tárgy, a szórend határozza meg:

- (1)a. o:xsar ná:wre:m mu:sməltəs (Nikolaeva 1999: 42)
róka gyerek megsebesített
‘A róka megsebesített egy gyereket.’
- b. ná:wre:m o:xsar mu:sməltəs
gyerek róka megsebesített
‘A gyerek megsebesített egy rókát.’

Mint a példák fordításából kitűnik, a mai magyarban az ige nem a mondat végén, hanem a mondat belsejében, a topik – komment (‘logikai alany – logikai állítmány’) tagolódású mondat kommentjének, logikai állítmányának élén áll, és már legkorábbi nyelvemlékeinkre is ez a jellemző (É. Kiss 2014a,b). Ugyanakkor első kódexeinkben, a Szent Ferenc legenda XIV. századi fordítását őrző Jókai-kódexben és a Biblia 1416 körüli fordítását őrző Bécsi, München és Apor-kódexekben az igeneves alárendelő mondatok tárgya olykor még ragtalan, és ilyen esetben a tagmondat mindig SOV szórendű. Íme néhány ómagyar példa. (A nehezebben olvasható példák esetében a mai olvasatot is megadom.)

- (2) *ne fordo'l'lon m̄g [ϕ k̄ntosϕ feluènni]* (Müncheni kódex 30r)²
'ne forduljon meg [ő köntöse felvenni]'
- (3) *ky zent fferenczet lewlteuala [egyhaz seprete]* (Jókai-kódex 97)
'ki Szent Ferencet lelte vala [egyház seperve]'
- (4) *[ϕ è gondoluan] yme vrnac angala ièlenec nèki* (Müncheni kódex 8v)
'[ő ez gondolván] íme Úrnak angyala jelenék neki'
- (5) *Es hiuattatuā az irastudokat & [kiral lèuèli irokat]* (Bécsi kódex 65)
'és hívattatván az írástudókat és [király levelei írókat]'
- (6) *Agyad meg ymmar [bewne zantnak]* (Jókai-kódex 158)
'adja meg immár [bűne szántnak]'

Az igenevek egyes mai dialektusokban is megengednek ragtalan tárgyat (*Megyék szőlő kapálni*), azonban e mai szerkezetek összetétel-szerűek; ragtalan tárgyuk önállóan nem referáló pusztá főnév. Az ómagyar kori ragtalan tárgyak viszont teljes értékű főnévi szintagmák (például birtokos szerkezeteket, mutató névmást is találunk közöttük).

A mondattani változások általában a főmondatban indulnak;³ az alárendelő mondatok konzervatívabbak. Így az a tény, hogy ragtalan tárgy már az ómagyarban is csak alárendelő mondatban fordul elő (sőt annak is csak az ugor korból örökölt, régiesebb igeneves változatában – lásd a 2.2.2. alfejezetet), arra utal, hogy kifutó jelenségről, egy *f*-görbe végső stádiumáról van szó. Ez a feltételezés számokkal is alátámasztható. Vessük össze a ragtalan tárgyak arányát korai kódexeinkben! Az alábbi táblázatban a kódexek neve és a szövegük keletkezési éve utáni első számoszlop a kódexek szószámát, a második számoszlop a ragtalan tárgyak számát mutatja, a harmadik számoszlop pedig azt adja meg, hogy hány szóra esik egy ragtalan tárgy.⁴

(7) Kódexek:	szószám	ragtalan	tárgy	szó/ragtalan tárgy
Jókai (1370 k.):	22 733	42		540
Müncheni (1416 k.):	69 589	78		892
Apor (1416 k.):	22 118	18		1 382
Bécsi (1416 k.):	54 423	24		2 268
Jordánszky (1516 k.):	200 185	16		12 511

A táblázat adataiból kifutó *f*-görbe rajzolódik ki: a XIV. századi Jókai-kódexben 540 szóra, a XV. század eleji Biblia-fordítást őrző kódexekben már csak körülbelül 1000–2000 szóra esik egy ragtalan tárgy. Száz évvel később, a Jordánszky-kódexben a ragtalan tárgyak aránya elenyésző.

Nem meglepő módon a tárgyrag megjelenése együtt jár az SOV szórend felbomlásával. Vessük össze például egy Máté Evangéliuma-beli tagmondat 1416 körül keletkezett fordítását száz évvel későbbi fordításával! Míg a korai, Müncheni kódex-beli változat ragtalan tárgyú és tárgy–ige szórendű, a későbbi változatban ragos tárgyat és ige–tárgy szórendet találunk:

² A kódexek jó részében nem az oldalakat, hanem a lapokat számozták. A lapok elülső oldalára r(ecto)-ként, hátoldalára v(erso)-ként utalnak.

³ Ennek magyarázatáról lásd Lightfoot (1991) degree-0 learnability elméletét.

⁴ E kódexek ragtalan tárgyait Károly (1956) számolta meg. A kódexek szószáma (pontosabban tokenszáma) az MTA Nyelvtudományi Intézetének ómagyar adatbázisából vett adat (<http://corpus.nytud.hu/rmk>).

(8) Máté 4,20:

a. Müncheneri kódex 10 rv (1416):

*Azoc [legottan **haloiooc meghaguā**] kquetec qtet*

'Azok [legottan **hálójuk meghagyván**] követék őtet'

b. Jordánszky-kódex 364 (1516–19):

*Azok kedyg [legottan **el hagywan haloyokat es hayoyokat**] kóweteek hewtet*

Néhány megkövült ragtalan tárgyú OV szerkezet a mai napig fennmaradt a nyelvben, például:

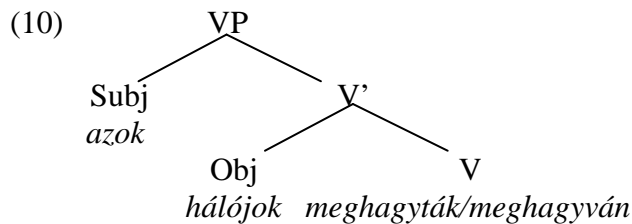
(9)a. *Mi tévő legyek?*

b. *hite hagyott, szárnya szegett*

c. *szava tartó*

d. *kalap levéve*

Abból a tényből, hogy a magyar nyelv obi-ugor testvérnyelveit jellemző ragtalan tárgyú SOV szerkezet egyre csökkenő arányban az ómagyarban is kimutatható, arra következtethetünk, hogy az ősmagyar is a hantiban és a manysiban fennmaradt ugor mintát örökölte és őrizte az ősmagyar kor jó részén keresztül, talán az ómagyar kor első, csupán szórványemlékekben dokumentált szakaszáig. Azaz, az ősmagyar igei szintagmának (verbális frázisnak, VP-nek) az alábbi összetevős szerkezetet tulajdoníthatjuk:

2.2.2. *Viszaszoruló igeneves alárendelés*

A WALS – The World Atlas of Language Structures – (Haspelmath et al. 2005)

térképlapjainak tanúsága szerint az igeneves alárendelő mondatok túlsúlya SOV sajátság. Míg az SVO szórendű nyelvek a (10a) alatt bemutatott, kötőszóval bevezetett véges alárendelést részesítik előnyben, az SOV nyelvek a (10b) alatt illusztrált igeneves alárendelést preferálják.

(11) a. *Sajnálom, hogy elmentél.*

b. *Sajnálom elmentedet.*

Annak, hogy SOV nyelvekben az igeneves alárendelés, SVO nyelvekben pedig a véges alárendelés az elterjedtebb, perceptuális oka van; mint Hawkins (2001) kimutatta, SOV szórend esetén az igeneves alárendelés, SVO szórend esetén pedig a kötőszóval bevezetett véges alárendelés dolgozható fel hatékonyabban. (Téves tehát az a sok helyütt olvasható feltételezés, hogy a véges alárendelés fejlettebb nyelvállapotra utalna, mint az igeneves alárendelés. Az emberi nyelvek szerkezete nem kulturálisan, hanem biológiailag meghatározott adottság, így nem fejlődik a kultúra fejlődésével együtt. Valamennyi ismert – ma is beszélt vagy nyelvemlékekben fennmaradt – emberi nyelv szerkezete hasonló fejlettségű.)

Az uráli nyelvcsalád konzervatívabb keleti ágai szinte kizárólag igeneves alárendelő mellékmondatokat használnak.⁵ A mai obi-ugor nyelvekben található sokféle igeneves mellékmondat típus az ómagyarban is kimutatható. Közülük itt két típust idézek (a többről lásd Dékány (2014)-et).

Az obi-ugor nyelvekben a jelzői mellékmondat a jelzett főnevet megelőző, vonatkozó névmás nélküli igeneves kifejezés, amint ezt az alábbi hanti példák mutatják:

(12) [(mä) tini-m-äm] loy (Nikolaeva 1999: 79)
én elad-ott-am ló
'a ló, melyet eladtam'

(13) [Naj mo:smält-əm] o:xa:r-e:n jel an man-l (Nikolaeva 1999: 78)
te megsebesít-ett róka-d messze nem ment
'A róka, melyet megsebesítettél, nem ment messze.'

Az ómagyar is bővelkedik az ilyen vonatkozó névmás nélküli igeneves jelzői mellékmondatokban, például:

(14) *ot vala eg [keze meg aźott] ember* (Münchener kódex 38r)
'ott vala egy ember, akinek a keze megaszott'

(15) *Es ueged az [nekod zorzottem] Coronat* (Kazinczy-kódex 17v)
'És vegyed a koronát, melyet neked szereztem'

Ugyanakkor az igeneves jelzői mellékmondatok aránya az ómagyarban folyamatosan csökken; helyüket vonatkozó névmással bevezetett véges jelzői mellékmondatok veszik át. Az igeneves jelzői mellékmondatok térvesztését a vonatkozó névmási kötőszók növekvő száma mutatja. A *ki*, *mi* és *mely(ik)* előfordulásainak növekvő gyakorisága Máté Evangéliumának egymást követő fordításaiban ellaposodó *f*-görbét rajzol ki:

(16) **A *ki*, *mi* és *mely(ik)* száma Máté Evangéliumának fordításaiban:**

Münchener k. (1416):	225
Jordánszky-k. (1516):	314
Károli Biblia (1590):	330

Az igeneves jelzői mellékmondatok nem tűntek el nyomtalanul a nyelvből. A (14) alatti típus efféle nyelvi kövületekben maradt fenn:

(17) [*magva szakadt*] család
[*esze ment*] ember

A (15) alatti szerkezet még részben produktív, de névmási alanyt már nem enged meg, és az igenév már nem egyezik alanyával; ugyanazt a toldaléket viseli, akár egyes, akár többes számú az alany:

(18)a. az [*anyám süttötte*] kenyér
b. a [*pékek süttötte*] kenyér

⁵ Ez a helyzet gyorsan változik – annak következtében, hogy az oroszországi uráli nyelvek beszélőinek új generációi már orosz-domináns kétnyelvűek.

A keleti uráli nyelvek, köztük a hanti és a manysi határozói mellékmondatokként is igeneves kifejezéseket használnak. Ime egy hanti példa:

- (19) [*Kase:m manti jupina*] *liti pitləm* (Nikolaeva 1999: 47)
fájdalmam elmúltá után enni kezdek

Az igeneves határozói mellékmondatok a korai ósmagyar kódexekben is nagyon gyakoriak, de hamarosan a vonatkozó határozószóval bevezetett véges alárendelés váltja fel őket. Vessük össze ugyanazon bibliai mondat 1416 körüli és 1536-ból való fordítását:

- (20) Máté 13: 6
a. [*Nap kedig felkèluē*] *meg hèuoplènc* (Müncheneri kódex 1416)
'Nap pedig felkelvén meghevülének.'
b. *Mykoron az nap fel tamadot wolna, meg swte ewket*
(Pesti Gábor Új Testamentum 1536)

A véges határozói alárendelés térnyerését a *-ván/vén* képzős határozói igenevek csökkenő arányával érzékeltethetjük. A *-ván/vén* képzős igenevek csökkenő száma Máté Evangéliumának egymást követő fordításaiban ellaposodó fordított *f*-görbét rajzol ki:

(21) ***-ván/vén* igeneves mondatok Máté Evangéliumában:**

Müncheneri kódex	(1416):	486
Jordánszky-kódex	(1516):	322
Károli Biblia	(1590):	286

Az áttekintett tények arra utalnak, hogy az ósmagyart az igeneves alárendelő szerkezeteknek ugyanaz a bősége és változatossága jellemezte, mint amit a hanti és a manysi megőrzött. Az igeneves alárendelés uralkodó volta az SOV nyelvek sajátossága, így az ósmagyarra rekonstruált igeneves szerkezetek áttételesen az ósmagyar mondat SOV jellegét is alátámasztják.

2.2.3. *Eltűnő 'ige-segédige' sorrend*

A szigorúan SOV szórendű nyelvekben az időbeli segédige követi a főigét. Az uráli nyelvek közül csak azok használnak időbeli segédigét, melyek történetük során intenzív ótörök hatásnak voltak kitéve: így az udmurt, a komi, a mari és a mordvin (l. Bereczki 1983). E nyelvek összetett igeidőiben az aspektusjelet és személyragot viselő főigét mindig közvetlenül követi a létigei eredetű, időjelet viselő segédige. Például:

- (22) Udmurt
a. *m̄niškem* 'mentem'
b. *m̄niškem val* 'mentem vala'

- (23) Komi
a. *muna v̄eli* 'megyek vala'
b. *mun̄ema v̄eli* 'mentem vala'

- (24) Mari
a. *tol̄nam* 'jöttem'
b. *tol̄nam əl'e* 'jöttem vala'

Az ősmagyart is erős ótörök hatás érte a VII–VIII. században (l. Róna-Tas – Berta 2011), és az ómagyarban is megtaláljuk legelső nyelvemlékünkötől kezdve azokat az összetett igeidőket, melyeket az udmurtban, komiban, mariban megfigyelhetünk:

- (25)a. *es odutta vola neki paradisumut hazoa*
 b. *turchucat mige zocoztia vola*
 'torkukat **megszakasztja vala**' (Halotti beszéd és könyörgés 1195)

Az udmurthoz, komihoz, marihoz hasonlóan az ómagyar összetett igeidőkben is a főige viseli az aspektusjelet meg a személyragot, és a létigei eredetű *vala* segédige viseli az időjelet. Ami a jelen kontextusban számunkra leglényegesebb: a segédige kötelezően követi a főigét. A 'főige, *vala*' sorrend az ótörök népekkel való együttélés korában, az ősmagyar kor kései szakaszában szilárdulhatott meg (É. Kiss 2013, 2014a,b).

Az SOV nyelvekre jellemző kötelező ige–segédige sorrend a középmagyar korban (1526–1772) az összetett igeidők kihalásával tűnt el a nyelvből. A befejezett múltat (*látott vala*) és a folyamatos múltat (*lát vala*), akárcsak az elbeszélő múltat (*láta*) kiszorította az ómagyarban még befejezett jelenként funkcionáló *-t* jeles múlt (*látott*), vö.:

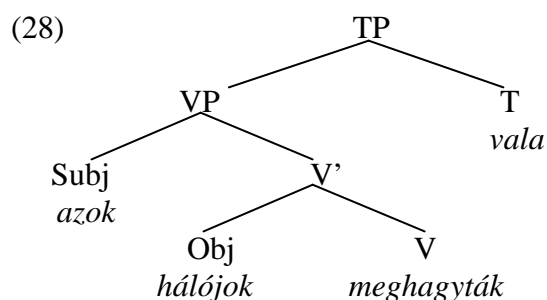
- (26) Máté 2: 9
 a. Jordánszky-kódex (1516):
Es yme az czyllag, kyt lattanak vala napkelettre , elöl megy vala
 b. Neovulgata (1997):
És íme, a csillag, amelyet napkeleten láttak, előttük haladt

Az ősmagyar kor után kialakuló segédigék már jelöletlen esetben megelőzik a főigét, ahogy ez az SVO nyelvekben szokásos. Ezt tapasztaljuk például az ómagyar korban segédigévé grammatikalizálódott *fog* esetében is:

- (27) *hogy ehsegtewl sok emberek fognak meg halny* (Jókai-kódex 62–63)

Ugyanakkor a múlt idejű feltételes módú igealakok, például a *látott volna*, nyelvi kövületként tovább őrzik az ősmagyar korból fennmaradt összetett igeidők kötött 'főige, segédige' sorrendjét.

Az ősmagyarból örökölt, a középmagyar korig tovább élő összetett igeidők kötelező 'főige, segédige' sorrendje arra enged következtetni, hogy az ősmagyar mondatban nemcsak az igei szintagma (VP) végződött alaptagra, hanem a mondat temporális rétege (a temporális frázis, TP) is. Azaz, az ősmagyar mondatnak az alábbi teljesebb szerkezetet tulajdoníthatjuk:

2.2.4. Eltűnő mondatvégi kérdő operátor

A szigorúan fejező szintagmákból építkező nyelvek mondatainak valamennyi rétege alaptagra végződik: az igei frázis és a temporális frázis mellett a tagmondat modalitását meghatározó réteg is. Ez a réteg ad helyt a mondatban kifejezett állítást kérdéssé alakító kérdő operátornak. A fejező nyelvekben e kérdő operátor a tagmondat végén található.

A hantiban is a tagmondat végén áll a magyar *-e* kérdő partikulával anyagában és funkciójában is rokon kérdőszócska:

(29) *nènem tötte ù.tot-á*
feleségem itt volt-e

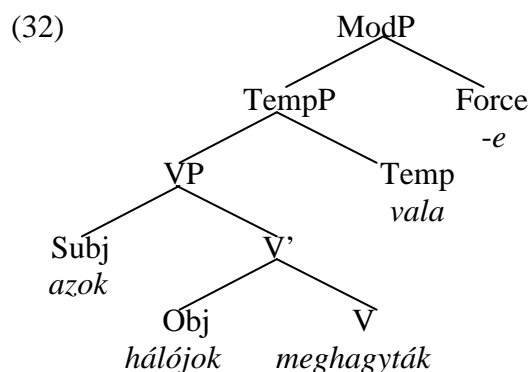
Érdekes módon az *-e* partikula az ómagyar eldöntendő kérdésekben is olykor még a tagmondat végén található, mint a Münchener kódexből vett alábbi példákban:

(30) a. *nēde tū incab nagobbac vattoc azocnal ē*
b. *nemde ρ ańńa mondatīc marīanac ē* (Münchener kódex 12v)

Azonban a mondatvégi kérdő *-e* már legkorábbi kódexeinkben is ritka; már azokban is a (31) alatti, igéhez csatolt *-e* partikulát tartalmazó szerkezet a gyakoribb; a későbbi kódexekben pedig már csak ez utóbbi típust találjuk.

(31) *Il' es vag ē tē?* (Münchener kódex 85r)

Az ómagyarban még szórványosan előforduló mondatvégi kérdő *-e* arra enged következtetni, hogy a rokon nyelvekhez hasonlóan az ősmagyar mondatban is alaptagra végződött a mondat kérdő modalitását meghatározó legfelső réteg is, azaz:

Az ómagyar korra az alaptagra végződő szerkesztésmódnak a mondat legfelső szintjén (a ModP rétegben) maradt a legkevesebb nyoma; ez arra utalhat, hogy a változás ezen a szinten indulhatott meg a leghamarabb.

Összefoglalva az elmondottakat: az ómagyar kori mondattani változások ellaposodó *f*-görbéinek visszakövetésével az ősmagyar korra alaptagra végződő szintagmákból épülő mondatszerkezetet rekonstruálhatunk. Hipotézisünket megerősíti, hogy a magyar nyelv obi-ugor testvéryelveiben ma is az ősmagyarra rekonstruált SOV szórendű, ragtalan tárgyát tartalmazó igei szintagma, az igeneves alárendelés és a mondat legvégén álló kérdő partikula az uralkodó, és azokban a rokon nyelvekben, melyek használnak temporális segédigét, ma is az ősmagyarra feltételezett 'ige, segédige' sorrend a kötelező.

3. Mondattani rekonstrukció nyelvi kövületekből

A nyelvi kövületek olyan szerkezetek, jelenségek, melyek a szinkron nyelvi rendszerben nem magyarázhatók, kivételeknek számítanak, azonban levezethetők egy másfajta nyelvi rendszerből; feltehetőleg egy korábbi nyelvállapot megkövült maradványai. Annak megállapítása, hogy miféle nyelvállapotból őrződtek meg, milyen eltűnt rendszerbe illeszthetők be, épp oly izgalmas nyomozó munkával jár, mint egy csontmaradvány azonosítása.

Azt, hogy a nyelvi kövületekből kibontható információk hogyan járulhatnak hozzá a mondattani rekonstrukcióhoz, az alábbi példával illusztrálom.

3.1. Rendhagyó jelenségek az 1. és 2. személyű tárggyal kapcsolatban

A mai magyarban az ige vagy csak alanyával egyezik (azaz alanyi ragozásban áll), vagy pedig alanyával és tárgyával is (azaz tárgyas ragozásba kerül). A határozott tárgy vált ki tárgyas ragozást, például:

(32) *Ő várja Jánost/őket.*

Meglepő módon ha a tárgy 1. vagy 2. személyű, az ige alanyi ragozást kíván – jöllehet az 1. és 2. személyű tárgy semmivel sem kevésbé határozott, mint a 3. személyű:

(33) *Ő vár engem/téged/minket/titeket.*

Az egyes szám 1. és 2. személyű tárgyak más szempontból is rendhagyóak: hiányzik róluk a -t tárgyrag. Az *engem, téged* birtokos személyragot visel – azonban ennek semmi köze a névmások tárgyi funkciójához. (E birtokos személyragok is kövületek: az uráli nyelvek jó részében névelő helyett birtokos személyraggal fejezik ki a főnévi kifejezések határozottságát, referensüknek az adott szituációban való jelenlétét.)

A tárgyrag akkor is elmaradhat, ha nem maga a tárgy egyes szám 1. vagy 2. személyű, hanem a tárgy birtokosa:

(34) *Ő ismeri az (én) írásom/a (te) írásod.*

Mivel a mondattan meglehetősen zárt rendszert alkot, az efféle kivételek váratlanok – hacsak nem valamely korábbi nyelvállapot megkövült maradványai. Az a kérdés tehát, hogy találunk-e olyan mondattani rendszert, melyből levezethető az 1. és 2. személyű tárggyal való egyeztetés hiánya és az 1. és 2. személyű tárgy tárgyraggal való megjelölésének hiánya.

A válaszhoz több részismeret összeillesztésével juthatunk el.

3.2. Az inverz egyeztetés tilalma

Az első számunkra fontos általánosítás Comrie (1980) kelet-szibériai nyelvekkel foglalkozó tanulmányában olvasható. A csukcs, korják és kamcsatkai nyelvben – a magyarhoz hasonlóan – az ige egyezik mind az alanyával, mind a tárgyával. Azonban, érdekes módon, ha a mondat tárgya aktívabb szereplője a társalgásnak, mint az alany, az ige nem egyezhet vele. A társalgás résztvevői a (35) alatti aktivitási hierarchiába rendeződnek. (E hierarchia Comrie tanulmányától függetlenül megállapított grammatikai tényező, mely számos (pl. amerikai indián) nyelv számos grammatikai jelenségében meghatározó szerepet játszik.)

(35) Aktivitási hierarchia:
beszélő > többi résztvevő > nem résztvevők

Azaz: én > mi, te, ti > ő, ők

Az említett kelet-szibériai nyelvekre Comrie (1980) az alábbi (itt leegyszerűsítve idézett) megszorítást fogalmazza meg:

(36) Az inverz egyeztetés tilalma

Az igével egyeztetett tárgynak alacsonyabban kell állnia az aktivitási hierarchiában, mint az ugyanazon igével egyeztetett alanynak (kivéve, ha mindkettő az aktivitási hierarchia legalsó fokán áll).

Ha a tárgy aktívabb a (35) alatti hierarchiában, mint az alany, az ige nem egyezhet vele (azaz alanyi ragozásba kerül).

E megszorítás pontosan azokban az esetekben akadályozza meg a tárgy–ige egyeztetést, amikor a magyar is alanyi ragozást kíván a várt tárgy-as ragozás helyett, azaz:

(37)a. ha az alany 3. személyű, a tárgy pedig 2. vagy 1. személyű, pl.:

Ő vár engem/téged/minket/titeket.

b. ha az alany 2. személyű, a tárgy pedig 1. személyű, pl.:

Te vársz engem/minket.

Ti vártok engem/minket.

c. ha az alany többes szám 1. személyű, a tárgy pedig 2. személyű, pl.:

Mi várunk téged/titeket.

Az egyes szám 1. személyű alany aktívabb, mint a 2. személyű tárgy, ezért ilyen esetben az ige egyezik a tárggyal – csak épp a 2. személyű tárgy más egyeztető toldalékot vált ki, mint a 3. személyű:

(38) *Én vár-lak téged/titeket.*

Az inverz egyeztetés tilalma tehát helyesen jósolja meg, hogy a magyarban az ige mikor nem egyezhet határozott tárgyával, de azt nem mondja meg, hogy miért. A kirakós rejtvény hiányzó darabjaira Givón (1975), Marcantonio (1985) és Nikolaeva (2001) tanulmányaiban, valamint Nikolaeva – Dalrymple (2011) könyvében bukkanhatunk rá.

3.3. A differenciált tárgy–ige egyeztetés

Az a jelenség, hogy csak bizonyos fajta tárgyak váltanak ki egyeztetést az igről (azaz, nem minden tárgy vált ki tárgy-as ragozást), a világ számos nyelvéből ismert. Givón (1975) afrikai nyelvekből, soknyelvű közösségekben kialakuló kreol nyelvekből, továbbá a gyereknyelvből vett adatok alapján azt állapította meg, hogy a differenciált ige–tárgy egyeztetés a tárgy információszerkezeti szerepének függvénye: az ige akkor egyezik a tárgyával, ha az logikai alanyként, más szóval topikként funkcionál, azaz, ha nem új, hanem már ismert információt közöl.

Marcantonio (1985) obi-ugor adatok alapján jutott hasonló következtetésre. Nikolaeva (2001) uráli nyelvekből vett példák százainak elemzésével pontosította Givón és Marcantonio elméletét. Nikolaeva hanti anyagon mutatta meg legbehatóbban, hogy a differenciált ige–tárgy egyeztetés a tárgy topik szerepének, ismert voltának kódolására szolgál. A hanti mondatban a nyelvtani alanynak egyszersmind topikként kell funkcionálnia. Ha az alany új információt közölne, a mondatot passzivizálni kell, hogy az ismert információt közlő tárgy vagy határozó

válhassék alannyá. A tárgy a hanti mondatban vagy új információt hordozó fókusz, vagy szintén topik. A tárgy topik szerepét az igeen megjelenő tárgyi egyeztető toldalék jelzi. Alanyi ragozás esetén a tárgyat fókuszként kell értelmezni. Azaz:

- (39)a. [topik alany] [komment TÁRGY IGE] – alannyal való egyeztetés
 b. [topik alany tárgy] [komment IGE] – alannyal és tárggyal való egyeztetés

Ugyanakkor a tárgy csak másodlagos topik lehet az alany mögött. (Ha elsődleges topiknak szánják, passzivizálják a mondatot.)

Figyeljük meg az alábbi hanti mondatpárt! Az (a) mondat arra a kérdésre felel, hogy *Mit tettél?* – tehát a tárgy új információt közöl benne, azaz fókusz; ezért nem egyezhet vele az ige. A (b) mondat arra a kérdésre felel, hogy *Mit tettél ezzel a rénszarvassal?* Minthogy itt a tárgy része a megelőző kérdésnek is, a válaszban már ismert információt hordoz, tehát másodlagos topik szerepű. Ebben az esetben az igenek egyeznie kell vele.

- (40)a. *Ma tam kalaŋ we:l-sə-m*
 én ez rénszarvas megöl-MÚLT-SG1
 ‘Én EZT A RÉNSZARVAST ÖLTEM MEG.’
- b. *Ma tam kalaŋ we:l-s-e:-m*
 én ez rénszarvas megöl-MÚLT-**OBJ**-SG1
 ‘Én ezt a rénszarvást MEGÖLTEM.’ (Nikolaeva 2001: (45))

A tárgy akkor is ismertnek számít és egyeztetést vált ki, ha csupán a birtokos jelzője ismert a megelőző szövegtörzsből. Az alábbi példa második mondatában is ezt tapasztaljuk: az *ennek a pajtának az ajtaját* tárgynak csak a birtokos jelzője fordul elő az első tagmondatban, mégis egyeztetést vált ki az igeen:

- (41) *la:pes o:s-es. ši la:pes u:w-el pelek kat-s-elli*
pajta talál-MÚLT.SG3 **ez pajta** ajtó-SG3 félig betör-MÚLT-**OBJ**.SG3
 ‘Talált egy pajtát. Ennek a pajtának az ajtaját FÉLIG BETÖRTE.’ (Nikolaeva 2001: (44b))

3.4. Az inverz egyeztetés tilalmának magyarázata

A Nikolaeva és mások által feltárt tények megvilágítják a Comrie (1980) által megfogalmazott inverz egyeztetési tilalom okát. Az az ún. aktivitási hierarchia, melyre az inverz egyeztetési tilalom épül, lényegében azonos a Givón (1975: 152), Moravcsik (1974) és mások által megállapított topikális, topik szerepre való elérhetőségi hierarchiával. Azaz, ha a beszélőre utaló *én* névmás van a mondatban, sok nyelvben csak az topicalizálható; ha a beszélőre utaló *én* nem szerepel a mondatban, de a hallgatóra utaló *te* igen, akkor a *te* lesz a topik.

Ha az aktivitási hierarchiát topikális hierarchiaként fogjuk fel, a tárgy–ige egyeztetést pedig a tárgy topik szerepének jelölőjeként értelmezzük, akkor az inverz egyeztetés tilalma nem más, mint egy logikus információszerkezeti megszorítás. Azt mondja ki, hogy a mondat másodlagos topikja (azaz tárgya) nem lehet topikszerűbb, mint az elsődleges topikja (azaz alanya). Ha a tárgy központibb, aktívabb szereplője a társalgásnak, mint az alany, akkor csak fókuszként fogalmazható meg.

E megszorítás következménye, hogy számos differenciált tárgyi egyeztetést mutató nyelvben 3. személyű alany esetén 1. vagy 2. személyű tárggyal nem egyezhet az ige. Ez a megszorítás a hantiban már nem él, de több rokon nyelvben, például a tundra nyenyecben vagy a szelkupban igen. Figyeljük meg az alábbi példákat! Az alany mindkét esetben 3.

személyű. A (42)-es példában a tárgy is 3. személyű, így az ige egyezhet vele (attól függően, hogy ismert vagy új információt közöl; topik vagy fókusz szerepű). A (43)alatti példában viszont a tárgy 1., illetve 2. személyű, és itt az egyeztetett igealak lehetetlen (43a), csak az alanyi ragozás lehetséges (43b).

(42)a. *Wanya syita ladə°-da-Ø*
 Ványa őt megver-**OBJ-SG3**
 'Ványa őt megveri.'

(43)a. **Wanya syiqm°/syit° ladə°-da-Ø*
 Ványa engem/téged megver- **OBJ-SG3**
 'Ványa engem/téged megver.'

b. *Wanya syiqm°/syit° ladə°-Ø*
 Ványa engem/téged megver-SG3
 'Ványa engem/téged ver meg.' (Dalrymple – Nikolaeva 2011: 172)

A magyarra is jellemző egyfajta differenciált tárgyi egyeztetés – de a magyarban az ige nem a topik szerepű tárggyal, hanem a határozott tárggyal egyezik. Ez is visszavezethető a hantiban leírt jelenségre: minthogy általában a határozott tárgy utal ismert referensre, azaz, a határozott tárgy funkcionál topikként, a topikkal való egyeztetés gyakran átértelmeződik határozott tárggyal való egyeztetéssé (l. Givón 1975). Határozott tárggyal való egyeztetés esetén a tárgy relatív topicalitása már nem játszik szerepet, tehát a magyarban fennmaradt inverz topicalitási tilalom egy korábbi nyelvéllapot, a hantiban és a tundra nyenyecben megőrzött rendszer megkövült maradványa.

Egyéb nyoma is van annak a mai magyarban, hogy a tárgyas ragozás eredetileg a tárgy topik szerepének jelölésére szolgált. Ha a határozatlan tárgy topikként a mondat élén áll, Peredy (2009) vizsgálatai szerint a mai beszélők is gyakran inkább tárgyas ragozást használnak. A (44a) alatti mondat alanyi ragozású igéje helyett a (44b) alatti szórendi változatban a megkérdezett beszélők túlnyomó része a tárgyas ragozást választotta:

(44)a. *A sötét ruhák egyes nőket öregítenek.*
 b. *Egyes nőket a sötét ruhák öregítik.*

3.5. A differenciált tárgyragozás

Számos nyelvben differenciált tárgy–ige egyeztetés helyett vagy mellett differenciált tárgyragozás mutatja a tárgy információszerkezeti szerepét. E nyelvekben a tárgy csak akkor kap tárgyragot, ha másodlagos topik szerepű; a fókusz szerepű tárgy ragtalan. Ebbe a nyelvtípusba tartoznak egyes manysi dialektusok is – l. Marcantonio (1985), Virtanen (2013), Sipőcz (2013) tanulmányait. Íme egy manysi példapár. Az (a) mondat ragtalan tárgya fókusz szerepű. A (b) mondat tárgya tárgyragot visel és egyeztetést vált ki az ige, ezért ismert információt közlő topikként (határozott főnévként) értelmezik.

(45) a. *toonøtäätoł sąjrøng pály-låpsyøx sągrøp-øš*
 aztán fehér fa-darab hasít- MÚLT.SG3
 'Aztán fehér fadarabot hasított.'

b. *ōōw-mø öät kont-iiløm*
 ajtó-ACC nem talál-**OBJ.1SG**
 'Az ajtót nem találom.' (Virtanen 2013: (8), (11))

Az olyan differenciált tárgyragozást mutató nyelvekben, melyekben az alany mindig elsődleges topik, a ragozott tárgy pedig vagy másodlagos topik, vagy fókusz, várható, hogy érvényesül az inverz topikális tilalma, azaz, az alanynál topikusabb, aktívabb tárgy nem lehet másodlagos topik, csak ragtalan fókusz. E nyelvtípusban az inverz topikális tilalma azzal a következménnyel jár, hogy 3. személyű alany esetén az 1. vagy 2. személyű tárgy nem kaphat tárgyragot. Az inverz topikális tilalmának megnyilvánulása lehet, hogy a keleti és déli manysi dialektusokban az 1. és 2. személyű tárgy mindig tárgyrag nélkül jelenik meg:

(46)a. *öän-ø̃m jâl-ääl-ääl-ø̃n.*

én-SG1 le-öl-IMP-OBJ.SG2

‘Ölj meg engem!’

b. *näg nän pøl öän-ø̃m tow keet-ø̃s-lø̃n?*

te miért PRT **én-SG1** oda küld-MÚLT-OBJ.SG2

‘Te miért küldtél engem oda?’ (Virtanen 2013: (15), (16))

Ha azt feltételezzük, hogy a korai ősmagyart nemcsak differenciált tárgy–ige egyeztetés, hanem differenciált tárgyragozás is jellemezte, akkor az egyes szám 1. és 2. személyű tárgy tárgyragnélkülisége (47a) nem esetlegesség, magyarázhatatlan kivétel, hanem az ősmagyar kori inverz topikális tilalom megkövült következménye: Az inverz topikális tilalmából az 1. és 2. személyű birtokossal bíró tárgyak ragtalanúsága is levezethető (47b) – hiszen, mint a (41) alatti példa illusztrálta, a tárgy topikálisát birtokos jelzőjének tulajdonságai is meghatározhatják.

(47)a. *Ők ismernek engem/téged.*

b. *Ők ismerik a bátyám/bátyád.*

A nyelvek törekednek a szinkrón szempontból kivételnek számító kövületek kiküszöbölésére, ezért a nyelvjárásokban már megjelent az *engemet, tégedet*; az 1. és 2. személyű birtokossal bíró tárgyon a köznyelv is megengedi a tárgyragot; a többes szám 1. és 2. személyű tárgyrag pedig már semmilyen nyelvváltozatban sem viselkedik kivételesen. Ezek a tények nem érvénytelenítik fenti következtetéseinket. A nyelvi kövületek korábbi nyelvallapotokból évezredekken át megőrzött töredékek. A belőlük levonható tanulságok mindig hipotetikusak, de bizonyos mondattani jelenségek rekonstruálásához e töredékek jelentik az egyedüli fogódzót.

4. Összefoglalás

Előadásomban amellet érveltem, hogy a szakirodalomban megfogalmazódott kétségek ellenére vannak eszközeink dokumentálatlan nyelvi korszakok mondattanának rekonstruálásához. Egyrészt a nyelvi változások lefolyása általában ismert pályát, úgynevezett *f*-görbét ír le, s e görbék hosszan elnyúló utolsó szakaszából évszázadokra visszamenően rekonstruálhatjuk a lezajlott nyelvi változásokat. Másrészt a nyelvek is őriznek kövületeket, azaz, olyan szerkezeteket, melyek egy korábbi, eltűnt nyelvi rendszer következményei, bizonyítékai. Az ősmagyar mondatszerkezet rekonstruálásához mindkétfajta eszközt felhasználtam. Mind a korai ősmagyar kódexek kifutó *f*-görbéinek visszakövetése, mind egy nyelvi kövület-csoportban (az 1. és 2. személyű tárgyak rendhagyó viselkedésében) rejlő információk kibontása hasonló eredményre vezetett: az ősmagyar fejtű szintagmákból építkező, SOV (alany–tárgy–ige) szórendű nyelv volt, melyben az nyelvtani alany

egyszersmind logikai alanyként/topikként funkcionált. A tárgy akár topik, akár fókusz szerepet betölthetett, s topik szerepét tárgy–ige egyeztetés és esetrag jelölte.

Hivatkozások

- Bereczki, Gábor (1983a): A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 207–237.
- Campbell, Lyle – Alice C. Harris (2002): Syntactic reconstruction and demythologizing “Myths and the prehistory of grammars”. *Journal of Linguistics*. 38, 599–618.
- Comrie, Bernard (1980): Inverse verb forms in Siberia: Evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica*. 1, 61–74.
- Dalrymple, Mary – Irina Nikolaeva (2011): *Objects and Information Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dékány Éva (2014): A nem véges alárendelés (az igenevek története). In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 178–239.
- Ferraresi, Gisella – Maria Goldbach (szerk.) (2008): *Principles of Syntactic Reconstruction*. John Benjamins, Amsterdam.
- Givón, Talmy (1975): Topic, pronoun, and grammatical agreement. In: Charles Li (szerk.): *Subject and Topic*. Academic Press, New York, 151–188.
- É. Kiss Katalin (2005): Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. Kiss, Katalin (2013a): Az ótörök-ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási Klára – É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és Kontaktológia 2*. PPKE, Piliscsaba, 190–205.
- É. Kiss Katalin (2013b): The Inverse Agreement Constraint in Uralic Languages. *Finnougric Languages and Linguistics*. 2, 2–21.
- É. Kiss Katalin (szerk.) (2014a): *Hungarian Diachronic Syntax*. Oxford University Press, Oxford.
- É. Kiss Katalin (szerk.) (2014b): *Magyar történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haspelmath, Martin – Matthew S. Dryer – Bernard Comrie – David Gil (szerk.) (2005): *WALS (The World Atlas of Language Structures)*. Oxford University Press, Oxford.
- Hawkins, John A. (2001): Some issues in a performance theory of word order. In: Anna Siewierska (szerk.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin, 729–782.
- Károly Sándor (1956): *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. *Nyelvtudományi Értekezések 10*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lightfoot, David (1991): *How to set Parameters: Arguments from Language Change*. MIT Press/Bradford Books, Cambridge, Massachusetts.
- Lightfoot, David (2002): Myths and the prehistory of grammars. *Journal of Linguistics*. 38, 113–136.
- Marcantonio, Angela (1985): On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian: A typological and diachronic analysis. *Acta Linguistica Hungarica*. 35, 267–298.
- Moravcsik Edith (1974): Object–verb agreement. *Working Papers in Language Universals*. 15, 25–140. Stanford University.
- Nikolaeva, Irina (1999): *Ostyak. Languages of the World. Materials 305*. LINCOM Europa, München.
- Nikolaeva, Irina (2001): Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics*. 39, 1–49.
- Peredy, Márta (2009): A stochastic account for the variation in Hungarian object agreement. *Kézirat*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Róna-Tas András (2011): Az Uráltól a Kárpát-medencéig. *História*. 2011, 8, 2–7.

- Sipőcz Katalin (2011): Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 221-229.
- Virtanen, Susanna (2013): Pragmatic direct object marking in Eastern Mansi. *Linguistics*. (megj. alatt)
- Weinreich, Uriel – William Labov – Marvin I. Herzog (1968): Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Winifred P. Lehman (szerk.): *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press, Austin.

A példák forrásai:

- Apor-kódex*. 1416/15–16. század fordulója. Közzéteszi Volf György. Nyelvelmléktár VIII. Budapest, 1879.
- Bécsi kódex*. 1416/1456. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvelmléktár 1. Budapest: MTA, 1926.
- Halotti beszéd és könyörgés*. 1195. Közli E. Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegméleink újabb olvasata. *Magyar Nyelv*. 86 (1990), 124-127.
- Jókai-kódex*. 1370/1448. Közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1981.
- Jordánszky-kódex*. 1516–19. Közzéteszi Toldy Ferenc. Régi magyar nyelvelmékek 5. 1888.
- Kazinczy-kódex*, 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 2003.
- Müncheni kódex*. 1414/1466. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Neovulgata. A Káldi-Neovulgata Biblia kiadása*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 1997.
- Pesti Gábor: *Új Testamentum magyar nyelven*. 1536. Hasonmás kiadás. MTA, Budapest. 2002.
- Szent Biblia*. 1590. Fordította Károli Gáspár. Hasonmás kiadás. Helikon, Budapest, 1990.